

УДК 930.2:37.01(477.81-2)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.893>

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС НА САРНЕНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРАЮ

Оксана ГОДОВАНСЬКА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
Україна, Львів, 79000, проспект Свободи, 15;
Національний університет «Львівська політехніка»,
старша викладачка кафедри історії, музеєзнавства
та культурної спадщини,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

Софія КАРАГЕЗОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3049-8850>

студентка III курсу,
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра історії, музеєзнавства та культурної спадщини,
вул. С. Бандери, 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: sofia.karagezova.sm.2019@lpnu.ua

Мета статті — увиразнити освітній процес на Сарненщині в контексті історико-культурної спадщини краю. Для її реалізації були поставлені наступні завдання: з'ясувати причини і особливості формування основних навчальних закладів міста і краю та пояснити їх значення у контексті історико-культурної спадщини Сарненщини. *Джерела дослідження* — опубліковані архівні документи, краєзнавча література та публікації в місцевих періодичних виданнях. *Об'єктом* дослідження є різні навчальні заклади, що були відкриті у місті й повіті наприкінці ХІХ ст. і на початку ХХ ст., а *предметом* — тогочасні освітні зміни, що здійснювалися в краю. *Методологія* дослідження опирається на аналіз використаних джерел і синтез наукових напрацювань із залученням концепції збереження культурної спадщини, як об'єднаної цінності України.

Ключові слова: шкільна освіта, багатонаціональний, культурна спадщина, колоніальний принцип.

Oksana HODOVANSKA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

Candidate of Historical Sciences,

Senior Research Fellow

Department of social anthropology Institute of Ethnology

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Ukraine, Lviv, 79000, Svobody Avenue 15;

Department of the History of Ukraine,

Museum Studies and Cultural Heritage,

Lviv Polytechnic National University,

Ukraine, Lviv, 79013, Bandera street 12,

e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

Sophia KARAGEZOVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3049-8850>

Student, third year of study,

Department of the History of Ukraine,

Museum Studies and Cultural Heritage,

Lviv Polytechnic National University,

Ukraine, Lviv, 79013, Bandera street, 12,

e-mail: sofia.karagezova.sm.2019@lpnu.ua

THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE SARNY REGION AT THE END OF THE XIX — EARLY XX CENTURY IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE REGION

The Sarny region united the ancient distinctive cultures of Ukrainians, Belarusians, Poles, Jews, Russians, Germans and other nations, and from the ethnographic point of view formed a special local culture of Polishchuks. Together with the surrounding villages and settlements that were part of Sarny district at the end of the XIX century — early twentieth century the city endured the historical failures of that era. *The purpose* of the proposed article is to clarify the educational process in the Sarny region in the context of the historical and cultural heritage of this territory. The following *tasks* were set — to find out the reasons and features of the formation of the main educational institutions of the city and the region as well and to explain their significance in the context of the historical and cultural heritage of the Sarny region. *The main sources* for writing the article are published archival documents, local folklore, literature and publications in local periodicals. *The object* of the article is various educational institutions that were opened in the city and county in the late XIX- at the beginning of the XX century. *The subject of study* is educational changes that took place in the region at that period of time. *The main conclusions* of the article are that the educational process in the Sarny region played an important role in the context of the historical and cultural heritage of the region. Foremost, it is the «evidence» that from another perspective testifies to our common multinational cultural heritage. Also, the development of school education in the Russian Empire demonstrates the colonial principle in relation to Ukrainians as numerical ethnic group of the region. The modernization processes that affected the city and the county, not only affected the local educational process, but enriched the cultural heritage of the region.

Keywords: school education, multinational, cultural heritage, colonial principle.

Вступ. Сарненська земля поєднала давні самобутні культури українців, білорусів, поляків, євреїв, росіян, німців та інших народів, а в етнографічному аспекті сформувала особливу локальну культуру поліщуків. Місто разом із довколишніми селами, які входили до Сарненського повіту наприкінці XIX ст. — на початку XX ст., пережили історичні зміни тогочасної епохи. Наприкінці XIX ст., після зміни статусу міста та під час збільшення чисельності мешканців, серед іншого, постало питання освіти дітей залізничників, робітників, промисловців, ремісників. Поступово місто перетворювалося на локальний осередок професійної освіти та підготовки фахівців обслуговування, управління залізницею, залізничним транспортом тощо.

Освітні процеси на Волині були в полі зору багатьох дослідників, серед них можна виділити праці Н.М. Бовсунівської [1], О.А. Буравського [2], Л.М. Єршової [3], О.В. Іващенко [4], Н. Рудницької [5], М.Ю. Костиці [6] та інших. Їх дослідження суттєво збагатили тему вивчення новими свідченнями, фактами, висновками та припущеннями.

Об'єктом статті виступають різні навчальні заклади, що були відкриті у місті й повіті наприкінці XIX ст. і на початку XX ст., а предметом вивчення — тогочасні освітні зміни, що здійснювалися в краю. Мета запропонованої статті полягає в увиразненні освітнього процесу на Сарненщині в контексті історико-культурної спадщини краю. Для її реалізації були поставлені наступні завдання: з'ясувати причини і особливості формування основних навчальних закладів міста і краю та пояснити їх значення у контексті історико-культурної спадщини Сарненщини. Основними джерелами для написання статті стали опубліковані архівні документи, краєзнавча література та публікації у місцевих періодичних виданнях. Методологія дослідження опирається на аналіз використаних джерел і синтез наукових напрацювань із залученням концепції збереження культурної спадщини як об'єднаної цінності України. Збереження історико-культурної спадщини, особливо в регіонах України, сприяє включенню об'єктів культурної спадщини в культурне і повсякденне життя місцевого населення.

Основна частина. Сарни — районний центр Рівненської області, розташований в північній частині Західного Полісся на Верхньоприп'ятській низовині,

на так званій Сарненській рівнині. Місто інтенсивно розвивалося завдяки будівництву залізниці наприкінці XIX ст., що входила у мережу Поліських залізниць: лінія Вільно-Рівне з гілками Барановичі-Білосток і Пінськ-Гомель. Велика частина дороги прокладалася «поліськими болотами, насипи на болотах складали тридцять вісім відсотків усієї кількості земляних робіт» [7, с. 5]. Поліська залізниця вводилася в експлуатацію у міру готовності ділянок. Серед перших будівель міста, можна назвати невеличку дерев'яну залізничну станцію (полустанок), який, звичайно ж, до наших днів не зберігся. Навколо нього простягалися хащі різнолісся, торф'яні болота та піщані пагорби — типовий поліський ландшафт. Для працівників станції було збудовано декілька будинків, та й самі залізничники будувати собі власне житло. Тим паче, що основний будівельний матеріал був поряд — ліс. Тож поступово зорганізувалося робітниче селище з доволі одноманітним трибом життя серед багатих на гриби, ягоди лісів і боліт, голосного квакання жаб, зимового виття заметілі із, одночасним, завиванням вовків тощо. Початок будівництва другої залізничної гілки Київ-Коростень-Ковель-Брест суттєво поживав життя у місті, перетин у ньому двох залізничних колій дуже швидко змінив його статус, перетворивши на значний залізничний вузол. Розпочалося будівництво нового великого залізничного вокзалу, паровозного депо, «водокачки», залізничного мосту через річку Случ. В історичних джерелах збереглася інформація про збудоване чимале, як на той час, паровозне депо в якому було; «16 приміщень для паровозів, а ще майстерня для дрібного ремонту рухомого складу» [8, с. 20]. Водночас, були збудовані і залізнична лікарня, квартири для керівників різних служб залізниці, приміщення для кондукторських і паровозних бригад тощо. Сарненський вокзал, що належав до станцій III класу, був збудований із цегли. Такого типу вокзали завжди поділялися на службові та пасажирські приміщення. Службові приміщення — це кімнати начальника станції і його помічника, приміщення для пошти, лампова для зберігання ламп, свічок і ліхтарів, комора, каса, апаратура для пристроїв сигналізації, приміщення чергового по станції. Пасажирські — зал очікування з круглими печами та касовий зал. Також, такого типу вокзали обов'язково мали кам'яну чоловічу та жіночу вбиральні [7, с. 213]. Разом зі залізничниками, робітни-

ками, у Сарні стали з'їжджатись усілякі ремісники, підприємці. Всі вони оселялися на першій вулиці міста з назвою «Залізнична», що довгий час була центром міста з воєнізованою охороною. Проте, насамперед, в одноповерхових новозведених будинках оселялися залізничники [9, с. 24].

Паралельно до «Залізничної» знаходилася вулиця «Центральна», а за нею сформувалася «Гендльова» (або «Торгова», в радянський час назва вулиці була «С. Кірова», згодом перейменована на «Просвіти». — С. К.), де розташовувалися майстерні чи крамниці. На початку XX ст. у місті було збудовану першу триповерхову будівлю, на першому поверсі якої містились відділення ощадної каси, податкової інспекції; на другому — кінозал, де демонстрували кінофільми, організовували бали, проводили засідання громадських організацій міста. В «Ілюстрованому путівнику по Волині» за 1929 рік під редакцією Мечислава Орловича можна прочитати, що «... у повітовому місті мешкало шість тисяч чоловік. Тут були готелі «Європа» (вул. Купецька, 4), «Брістоль» (вул. Весела, 11), ресторани Яна Савіна (вул. Купецька, 4), Гольдмана, Павла Кобуся (вул. Гостинна), кав'ярні та цукерні Августа Германа (вул. Центральна, 6)» [10, с. 138]. Знаний польський мандрівник і краєзнавець у туристичному путівнику по Волинському краю, досконало увиразнює образ тогочасного міста.

На початку XX ст. Сарні, як і весь край, були мультикультурним містом. Чисельною була єврейська спільнота міста, що кількісно сформувалася в час перетворення Сарн на значний залізничний вузол. Євреї мали свої органи правління, навчальні заклади, товариства та культурні установи. Вважається, що в основному євреї в Сарнах селились на так званій Волинській стороні. Натомість на Поліській стороні з часом землі видавали головно польським переселенцям і працівникам залізниці. Єврейський квартал охоплював вулиці «Веселу», «Купецьку», «Садову», «Окопну», «Гендльову» та частково «Широку». Центром кварталу були вулиці «Садова» (сучасна назва «Кулікова». — О. Г.) і «Бармацького» (сучасна назва «Пушкіна». — О. Г.). На цих вулицях знаходилися єдиний у місті склад-магазин, крамниці, так звані «Качкині склади» (за прізвищем дуже ввічливої продавчині Єлизавети Качки. — С. К.), дрібні майстерні тощо.

У тогочасному Сарненському повіті були великі і менші села та селища, хутори — це, наприклад, Велике Вербче, Кам'яне-Случанське, Клєсів (місцевість навколо багата на ліси та гірські магматичні породи: рожево-сірі та сірі граніти, що зручні для промислової розробки [11, с. 125]), Немовичі, Степань, Стрільськ, Тинне, Тутівичі та ін.

Села і селища повіту, які часто спустошували епідемії чуми, холери чи тифу, наново олюднювали українці, литовці, поляки, євреї, німці, що й фіксували тогочасні переписи, вказуючи кількість осіб православного віровизнання, католицького, єврейського, протестантського [12, с. 236]. А будівництво і розгалуження залізничної лінії сприяло господарському піднесенню краю, впливало на здобуття місцевими селянами ремісничих і робітничих професій. Видобуток граніту на кар'єрах, зростання обсягу лісозаготівельних робіт сприяли появі нових підприємств, наприклад, паркетної фабрики, тартаків, цехів по обробці деревини. І нових торговельних осередків лісоматеріалами, наприклад селище Степань стало добре відомим на Волині пунктом торгівлі лісом і виробами з деревини.

До будівництва залізниці та вокзалу місцева дітвора Сарн відвідувала церковнопарафіяльну школу, що існувала при Свято-Троїцькій церкві. Із розширенням будівництва залізниці та роботою її другої гілки Київ-Ковель у 1902 р. у місті відкрили двокласне залізничне училище, де набували спеціальностей телеграфіста, токаря, кондуктора, слюсаря та інші [13, с. 316]. Ці професії були необхідними для обслуговування, управління залізницею, залізничним транспортом тощо. У 1903 році запрацювало двокласне училище, у якому працювало сім вчителів, а вчилася 353 учні, з них — 210 хлопців і 143 дівчини [13, с. 544]. Це одне з найстаріших сільськогосподарських училищ не лише на Сарненщині, а й після Херсонського, яке було відкрите в 1874 р., й на всій території сучасної України [14]. Помітним явищем у житті міста стало відкриття чотирикласного училища в 1906 році. Тоді ж був створений клуб залізничників, а навколо нього закладений парк, який став центром відпочинку міщан. На кошти депо були придбані інструменти для духового оркестру, який забезпечував музичний супровід усіх державних і релігійних свят у місті. Доволі часто, під час міських свят, відбувалися танці, а місцем

їх проведення зазвичай був північний цех паровозного депо [15, с. 3].

Єврейська спільнота міста об'єднувалось у кагал, тобто автономну громаду. Такі громади мали своє самоврядування — законодавчі, виконавчі, а також репрезентативні функції, здійснюючи посередництво між єврейським населенням і місцевою владою. Кагал відповідав за збір податків, вирішував проблеми громади, а також делегував своїх представників у міську владу. При управлінні кагалом діяли комісії, які опікувались діяльністю лікарень, притулків для дітей-сиріт і людей похилого віку, синагогами, судами, освітніми закладами. Сарненські євреї сповідували хасидизм. Про його перевагу в Сарнах свідчать усі шість синагог, що існували в цей час [16, с. 4].

Сарненська єврейська громада мала добре розвинуену систему освіти. З раннього віку хлопців вчили іврит та знайомили з торою. Таке навчання вони здобували в релігійних освітніх закладах, натомість дівчат зазвичай навчали вдома.

У місті, як і по всьому краю, була створена система початкової освіти — хедери, талмуд-тори. У місті також функціонував дитячий приватний садочок і навчання в ньому відбувалось також на івриті. Працювала талмуд-тора — це релігійний навчальний заклад для хлопчиків із малозабезпечених сімей, який готував до вступу в ешиву (вищий релігійний навчальний заклад). Тут вивчали іврит, тору і талмуд, інколи в програму освіти включали й інші предмети, наприклад, арифметика, письмо та ідиш.

Більшість сарненських єврейських дітей навчались у хедерах. Це початкова приватна єврейська школа, де вчитель (меламед) отримував платню від батьків. Заняття, зазвичай, проводили в одній із кімнат на квартирі вчителя, але інколи хедер займав всю будівлю. Навчання поділялось на три вікові групи. В молодшій (з трьох років) навчали азбуки та читання єврейських текстів. У другій (з п'яти років) вивчали П'ятикнижжя з коментарями Раші і початкові відомості про талмуд. Третя (з восьми років) вивчала талмуд. Окрім релігійних дисциплін тут вчили історію землі Ізраїлевої, письмо, літературу. В Сарнах існувало кілька приватних єврейських шкіл [16, с. 4]. У селах і селищах краю також працювали єврейські школи, наприклад, у селі Чудель, школа була збудована за кошти єврея Арчика, тож вона так і запам'яталася, як «Арчикова школа» [17].

На Сарненщині наприкінці XIX ст. майже в кожному селі та селищі працювали, насамперед, церковно-приходські школи, у яких вчили лише читати церковні книги та основ письма. Про такого типу школи відомо в селах Велике Вербче, Тинному, в Тутовичах приходську школу відвідувало понад двадцять дітей, а навчання велося старослов'янською мовою [18, с. 87].

На початку XX ст. у тому ж такі селі (Тутовичі) діяла початкова школа, яку відвідувало небагато учнів, дівчат батьки взагалі до школи не пускали, а всі предмети викладалися тільки російською мовою. Здебільшого, школа працювала узимку, коли завершувалися активні сільськогосподарські роботи.

У тогочасному освітньому процесі, можна виділити появу народних училищ. Наприклад, у селі Кам'яне-Случанське з 1879 р. почало діяти однокласне народне училище Міністерства народної освіти Російської імперії, в якому навчалось тридцять учнів. Вчитель міг отримувати 330 рублів на рік, як заробітну платню [12, с. 67]. У селищі Клесів 1909 р. було відкрито однокласне училище, яке відвідувало шістдесят п'ять учнів [13, с. 557].

В 1814 р. у селищі Степань було відкрито однокласне церковно-приходське училище, вже наприкінці XIX ст. тут навчалось сорок учнів і вчителювало два вчителі, які утримувались за кошт імперської казни. Керівник школи, він же вчитель, отримував 150 крб. на рік, а «законоучитель», тобто, священик 50 крб. на рік [19, с. 55]. На всю Степанську волость у XIX ст. існувало одне однокласне церковно-приходське училище. На початку XX ст. Степанське церковно-приходське училище було перетворено на двохкласне фундушево-приходське училище з п'ятилітнім терміном навчання. Викладання у ньому відбувалось російською мовою і навчали учнів основних предметів та релігії. Фінансово училище існувало на кошти місцевої громади, імперської казни і «фундишевого» капіталу. Вже на початку XX ст. у школі налічувалось 205 учнів, з них 167 хлопців і 38 дівчат, а вчителів було вже четверо, серед них і одна вчителька. Напередодні Першої світової війни налічувалось вже 208 учнів — 57 дівчат і 151 хлопець, також почали працювати нові вчителі [19, с. 56, 58].

На розвиток освіти в краю опосередковано, окрім будівництва залізничних мереж, впливав розпоча-

тий процес меліорації земель. Він бере початок саме з кінця XIX ст., коли західна експедиція під керівництвом генерал-лейтенанта Йосифа Жілінського в 1873—1898 роках зорганізувала будівництво магістральних меліораційних каналів з метою збільшення площі лугів шляхом осушення боліт. Йосиф Жілінський писав, що під час виконання осушувальних робіт експедиція на Поліссі побудувала 353 мости, 15 шлюзів-регуляторів, 132 версти нових ґрунтових доріг, проводила гідрометричні заміри у басейні Прип'яті й спостереження за рівнями води у ній [20, с. 15]. Модернізаційні зміни підсилили науковий інтерес до справи осушення і освоєння боліт, тож у 1914 р. була зорганізована Сарненська дослідна станція із освоєння боліт на болотному масиві «Чермерне». Завдання вже наукової установи полягало в з'ясуванні основних параметрів осушувальних систем і набору сільськогосподарських культур, придатних для вирощування на осушених торф'яних ґрунтах [21, с. 6]. Сарненська науково-дослідна станція — найстаріша установа в Україні. Засновником станції був Юхим Сербін, вчений, організатор освоєння культури боліт Волинського Полісся, а першим директором станції був Леонід Кузнецький [7, с. 201]. Для проведення усіх робіт при будівництві меліораційних каналів, дослідженні та описі території, створення Сарненської науково-дослідної станції залучалися і місцеві мешканці, що виконували, як фахову, так і працю без спеціальної підготовки.

Освітні процеси на Сарненщині наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. прямо і опосередковано були узалежнені від мультикультуралізму краю і тих модернізаційних змін, що охопили всю територію України в складі Російської імперії. Основою освітнього процесу краю була система освіти Російської імперії, що в стосунках до освіти українського народу опиралася на Валуєвський циркуляр 1863 р., і розпорядження імператора Олександра II від 1876 р. з Бад-Емсу (відомий як Емський указ). Водночас, малорозвинута шкільна мережа Сарненського повіту та й ще незначна затребуваність фахових спеціалістів сприяли тому, що мешканці краю і надалі залишалися неписьменними в своїй більшості та й надалі користувалися у повсякденному житті не освітніми здобутками із різних галузей, а народними знаннями та уміннями.

Висновки. Наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. формування освітнього процесу на Сарнен-

щині, як і по всій Волині, відбувалося в умовах внутрішнього колоніалізму Російської імперії. В соціокультурному вимірі цього виду колоніалізму важливими, разом з релігією, мовою, повсякденням, є культура та освіта. Опіраючись на теоретичний базис «внутрішнього колоніалізму», доречно переосмислювати освітні принципи Російської імперії у стосунках до українського народу та інших національних спільнот. Процес формування української нації передбачав широке залучення мешканців краю. Вбачаючи в цьому загрозу, російська влада подбала про те, щоб не допустити розвитку української національної шкільної освіти. Натомість існуюча система імперської шкільної освіти, яка опиралася на початковий тип шкіл і церковно-приходський, не усувала проблеми поширеного аналіфбетизму поміж населення. В цілому школи відвідувало небагато учнів і це переважно були хлопці. Натомість дівчат здебільшого не відправляли на навчання до шкіл, в силу усталених традиційних поглядів на роль і потреби жінок у патріархальному світі. Такого типу школи працювали переважно взимку, після закінчення головних сільськогосподарських робіт, що давало можливість відвідувати учням заняття. Навчання зосереджувалося головню на читанні церковних книг старослов'янською мовою та на вивченні основ письма російської мови, арифметики.

Суттєвий вплив на освітні процеси в самому місті Сарні наприкінці XIX ст. мало будівництво залізничної лінії Вільно-Рівне, що входила в мережу Поліських залізниць з гілками Барановичі-Білосток і Пінськ-Гомель. У подальшому будівництво другої залізничної гілки Київ-Коростень-Ковель-Брест суттєво поживило життя в місті, перетин у ньому двох залізничних колій дуже швидко змінив його статус, перетворивши на значний залізничний вузол. Водночас розпочалося будівництво нового великого залізничного вокзалу, паровозного депо, «водокачки», залізничного мосту через річку Случ. Ці події спричинились до відкриття у місті залізничних училищ, де набували спеціальностей телеграфіста, токаря, кондуктора, слюсаря та ін. Все це і є головною підставою того, що на початку XX ст. у місті формується локальний осередок у підготовці затребуваних фахівців для залізничної справи.

На розвиток освіти в краю опосередковано впливав розпочатий процес осушення земель, регулю-

вання річок і поверхневого стоку вод, закріплення ярів з метою збільшення площі луків. Він бере початок з кінця XIX ст., з експедиції під керівництвом генерал-лейтенанта Йосифа Жілінського. З метою наукового вивчення особливостей осушення і освоєння боліт у 1914 р. була організована Сарненська дослідна станція на болотному масиві «Чемерне». Науковий інтерес до природничих особливостей краю, що впливав з модернізаційних трансформацій Сарненщини, стимулював поглиблені дослідження унікальної природної спадщини краю.

Освітні процеси на Сарненщині наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. відіграють важливу роль у контексті історико-культурної спадщини краю. Насамперед вони є тими «доказами», що з іншої перспективи засвідчують нашу спільну багатонаціональну культурну спадщину. Також розвиток шкільної освіти в Російській імперії демонструє принцип внутрішнього колоніалізму в ставленні до українців як до чисельного етносу краю. Це додатково підтверджує, що розбудова української нації розглядалася як пряма загроза імперії. Модернізаційні трансформації, що заторкнули місто і повіт, не просто сформували локальні освітні особливості, а поповнили культурну спадщину краю в цілому. Місто Сарни стали називати «перлиною Західного Полісся», а історико-культурна спадщина краю збагатилася історичними пам'ятками і пам'ятками природи.

Натомість історичні злами першої половини XX ст., які кардинально вплинули на місто, край і його мешканців, впроваджували не тільки відмінні системи шкільної освіти, але й колосально видозмінили історико-культурну спадщину Сарненщини.

1. Бовсунівська Н.М. Музична освіта чеського й німецького населення Волинської губернії (XVIII—XIX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Випуск 6. С. 82—87.
2. Буравський О.А. *Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст.* Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
3. Єршова Л.М. *Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII — початок XX століття)*. Житомир: Полісся, 2006. 488 с.
4. Іващенко О.В. *Євреї Волині: кінець XVII — початок XX століття*. Житомир: Волинь, 1998. 192 с.
5. Рудницька Н. Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123—132.
6. Костриця М.Ю. *Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті*. Житомир: М. А. К., 2001. 360 с.
7. Тишкевич Р.К. *Сарни: історико-краєзнавчий нарис*. Рівне: Дятлик М.С., 2016. 231 с.
8. Сосюк В. Історія Сарненщини у світлинах. *Сарненські новини*. 2021. № 10. 11 березня. С. 20.
9. Сосюк В. Історія Сарненщини у світлинах. *Сарненські новини*. 2020. № 42. 22 жовтня. С. 24.
10. Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. Luck: Nakl. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. 380 s.
11. Маринич О.М. *Українське Полісся: фіз. геогр. нарис*. Київ: Радянська школа, 1962. 163 с.
12. *Історія рідного краю: Сарненщина*. Упоряд. Копищик А.В. Рівне: Волинські обереги, 2015. 316 с.
13. *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Ровенська область*. Ред. кол. тому: Мьяловичкий А.В. (гол. редкол.). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 680 с.
14. *Історична довідка*. URL: <https://samutrada.gov.ua/book/export/html/4572> (дата звернення: 27.07.2021).
15. Гуреев І.Д. «Наш город». Початок залізниці — початок літочислення міста Сарни. *Слово Сарн. Сарненський міський часопис*. 2010. 27 жовтня. С. 3.
16. Стоян Л. Єврейська громада Сарн у міжвоєнний період. *Сарненські новини*. 2017. № 43. 22 червня. С. 4.
17. *Чудельська загальноосвітня школа I—III ступенів*. URL: <https://chudelzsz.wixsite.com/chudelska-zosh/nasha-istoriya> (дата звернення: 23.07.2021).
18. Кузьмич М. 20 років незалежності й долі Тутувич. *Сарненські новини*. 2011. № 60. 23 серпня. С. 87.
19. Войтович В.М. *Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи*. Рівне, 2009. 578 с.
20. Жилинский И. *Краткое обозрение Полесья и его канализации*. С.-Петербург: типография В.С. Балашева; Екатерининский канал, 1892. 15 с.
21. Брусняк В. Міліорація: шкода чи користь? *Сарненські новини*. 2017. № 92. 28 грудня. С. 6.

REFERENCES

- Bovsunivska, N.M. (2014). Music education of the Czech and German populations of the Volyn province (XVIII—XIX cen.). *Visnyk of Zhytomyr State University named after Ivan Franko* (Vol. 6, pp. 82—87) [in Ukrainian].
- Buravsky, O.A. (2004). *Poles of Volyn in the second half of the XIX — early XX centuries*. Zhytomyr: ZhDU [in Ukrainian].
- Ershova, L.M. (2006). *Development of women's education in Volyn (late XVIII — early XX century)*. Zhytomyr: Polissya [in Ukrainian].
- Ivashchenko, O.V. (1998). *Jews of Volyn: late XVII — early XX centuries*. Zhytomyr: Volyn [in Ukrainian].
- Rudnytska, N. (2001). Vocational education of Jews in Volyn in the XIX — early XX centuries. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 123—132 [in Ukrainian].
- Kostrytzia, M.Yu. (2001). *Society of Researchers of Volyn: history, activity, figures*. Zhytomyr: M. A. K. [in Ukrainian].

- Тышкевич, Р.К. (2016). Sarny: historical and local historical essay. Rivne: Diatlyk M.S. [in Ukrainian].
- Sosyuk, V. (2021, 11 march). History of Sarny region in photos. *Sarny news*, 10, 20 [in Ukrainian].
- Sosiuk, V. (2020, 22 october). History of Sarny region in photos. *Sarny news*, 42, 24 [in Ukrainian].
- Orłowicz, M. (1929). *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. Luck: Nakł. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości [in Polish].
- Marinich, O.M. (1962). *Ukrainian Polissya: phys. geogr. essay*. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].
- Копышчик, А.В. (Ed). (2015). *History of the homeland: Sarny region*. Rivne: Volyns'ki oberehy [in Ukrainian].
- Мяловытский, А.В. (Ed). (1973). *History of towns and villages of the Ukrainian SSR: Rivne region* (Vol. 26). Kyiv: URE AN URSR [in Ukrainian].
- Historical information. Retrieved from: <https://sarnyrada.gov.ua/book/export/html/4572> (Last accessed: 27.07.2021).
- Gureev, I.D. (2010, 27 october). «Our city». The beginning of the railway is the beginning of the chronology of the city of Sarny. The word Sarn: *Sarny city magazine* (Р. 3) [in Ukrainian].
- Stoyan, L. (2017, 22 june). The Jewish community of Sarny in the interwar period. *Sarny news*, 43, 4 [in Ukrainian].
- Chudel secondary school of I—III degrees. Retrieved from: <https://chudelznz.wixsite.com/chudelska-zosh/nasha-istoriya> (Last accessed: 23.07.2021).
- Kuzmich, M. (2011, 23 august). 20 years of independence and destiny Tutovych. *Sarny news*, 60, 87 [in Ukrainian].
- Voitovich, V.M. (2009). *My dear Stepan. Research, memories, documents*. Rivne [in Ukrainian].
- Zhilinsky, I. (1892). *Brief review of Polesye and its sewerage system*. St. Petersburg: V. Balashev's printing house; Ekaterininsky Canal [in Russian].
- Brusnyak, V. (2017, 28 december). Melioration: harm or benefit? *Sarny news*, 92, 6 [in Ukrainian].